

düsbed

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ISSN: 1308-6219 Ekim 2018 YIL-10 Sayı 21

Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Article Arrival Date

06.08.2018

Yayınlanma Tarihi / The Publication Date

09.10.2018

Dr. Öğr. Üyesi Ayhan DEREKO

Dicle Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi – Felsefe Bölümü
adereko@gmail.com

YANILSAMA TEZİNİN ELEŞTİRİSİ

Özet

Bu makalede modern bilimsel yaklaşımın, bilinç konusuna eğildiğinde kullandığı dilin mantıksal analizini yapmayı hedefliyorum. Bu analizden çıkan sonuca göre, bilinç hakkında konuşurken modern bilimsel paradigmanın yanılsamalara başvurmadan başka seçeneği yoktur. Oysa yanılsamacı söylem, yedeğinde bir çoklu-dünyalar ontolojisi getirmektedir. Sonuç olarak, modern bilimsel paradigma hem bilinci ikna edici şekilde açıklamayı başaramamakta hem de bilinç hakkında tutarlı bir şekilde konuşmamıza engel olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yanılsama, bilinç, Dennett, dolayım, fenomenal dünya

CRITIQUE OF THE ILLUSION THESIS

Abstract

In this article my aim is to make a logical analysis of modern scientific approach when it deals with the topic of consciousness. According to the result of this analysis, while talking about consciousness, the modern scientific paradigm has no choice but to resort to illusions. This illusionist discourse, however, is accompanied by a multi-world ontology. As a result, the modern scientific paradigm both cannot explain consciousness convincingly, and also prevents us from talking consistently about consciousness.

Key Words: Illusion, consciousness, Dennett, mediation, phenomenal world

Giriş

Bilimsel literatür içinde, bilinçle ilgili fikirlerin dile getirilmesi söz konusu olduğunda, ‘yanılsama’ kavramını kullanan yaygın bir söylem türü var. Bu söylem türünde örneğin şöyle ifadelere rastlarız:

“Gerçeklik bilinci, beyninizin ürettiği bir halüsinasyondur”, “Halüsinasyon görme, hayatımız boyunca kesintisiz biçimde sürer”, “Halüsinasyonlarımız üzerinde uzlaştığımızda onlara gerçeklik diyoruz”, “Dünyayı pasif/edilgin bir biçimde algılamıyoruz, onu etkin bir biçimde üretiyoruz/yaratıyoruz. Deneyimlediğimiz dünyanın ortaya çıkışı dışarıdan içeri doğru olduğu kadar, içeriden de dışarı doğrudur”. (Seth, 2017)

“Bilinç gerçek bir yanılsamadır. ... tümüyle mekanik ilkelerle çalıştığını bildiğimiz fiziksel bir sistem, bilinç gibi öznel ve belki de metafizik bir gerçekliğe yol açıyor”, “... algı kendi beynimizin ürünüdür ve beynimizde gerçekleşir, yani bir yanılsamadır. Öte yandan beynimizde algıyı oluşturan süreçler de bir o kadar somut ve gerçektir. Bu anlamda da algı gerçektir. Bir başka deyişle, ne algıladıklarımız gerçeğin kendisidir, ne de gerçeğin kendisi bir yanılsamadır; ama algı gerçek bir yanılsamadır”. (Alıcı, 2014 : 9, 243)

“Gördüğünüz şey kendi beyniniz, daha doğrusu beyniniz kendini görüyor yalnızca. Ama beyniniz kendinde geçen nöral süreçleri görürken dış dünyayı gördüğünü sanıyor”, “Koku iç yaşantımız da aslında, bilinçli farkındalık düzeyinde koktuğunu hissettiğimiz cisimden havaya dağılan bazı atom veya moleküllerin burnumuzdaki bazı reseptör hücrelerdeki kimi protein molekülleriyle oluşturduğu kimyasal bileşiklerin ilgili hücrenin çeşitli iyonlara karşı membran geçirgenliğini değiştirerek beyne doğru yayılan aksiyon akımının doğmasına yol açması ve beynin temporal lobundaki ilgili koku merkezinde elektriksel bir aktivite oluşturmasıyla ortaya çıkar. Yani gerçek çiçek bahçesinde kokular değil, sadece çiçeklerden havaya dağılmış atom ve moleküller vardır. ... Demek ki ciddi bir yanılsama var burada, gündelikliğimizin doğal tavrında şiddetle yanılıyor. Koku atom ve moleküllerin beynimizi fizyolojik mekanizmalarla uyarmasıyla bilmediğimiz şekilde ortaya çıkan bir bilinç fenomeni”. (Tura, 2016: 178, 30-31)

“Beynin fenomenal dünyası derken sizde deneyim olarak, algı olarak varolan her şeyi kastediyorum; dokunduğunuz şu masayı, gördüğünüz yıldızları, elinizi, bedeninizi, uzayı, dış ağrınızı, düşüncelerinizi, duygularınızı, kendinizin farkında olmanız anlamında bilincinizi ya da başka bir şeyin bilincinde olmanız anlamında genel olarak bilincinizi vs. Oysa günlük yaşamda bütün bunların fenomenal yaşantılar olduğunun farkında değiliz. Gerçeklik bundan ibaret sanıyoruz. Demek ki günlük yaşamımız büyük bir yanılsamaya dayanıyor: *Evrensel* bir yanılsama bu; tarihasırı, kültürler üstü”. (Tura, 2018: 37)

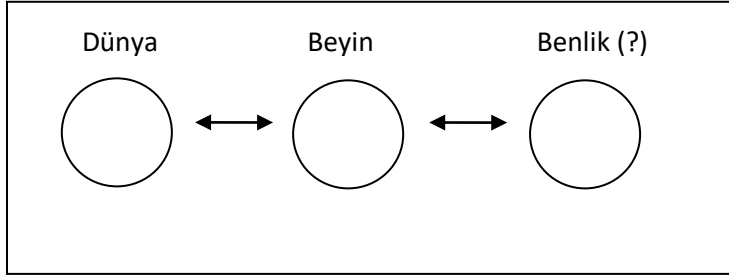
Bu alıntılar, modern bilimsel paradigmaya özgü söylem tarzının son derece tipik örnekleri olarak seçildiler ve elbette böyle örneklerin sayısını sınırsızca arttırmak mümkündür.¹ Burada, öncelikle bu söylem tarzının genel bir çerçevesini sunmayı amaçlıyorum.

¹ Bir bilinç kuramı olarak yanılsamacılığın (illusionism) enine boyuna ele alındığı yakınlarda yayımlanan bir çalışmada (Frankish, 2017), yanılsamacılık güçlü savunucuları olan (Daniel Dennett, Nicholas Humphrey, Derk Pereboom ve Georges Rey gibi) ama düşünüler arasında marjinal görülen ve sadece küçük bir azınlık tarafından temsil edilen bir görüş olarak takdim ediliyor (Frankish, 2017: 11,14). Ancak yazar, yanılsama tezine dayanan söylem türünün, bilinç konusu üzerine olan bilimsel ve felsefi literatürdeki yaygın kullanımını bence göz ardı ediyor. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, söz konusu yaygın kullanım koşulların doğurduğu kaçınılmaz bir durum olarak ortaya çıkıyor, çünkü göreceğimiz gibi, modern bilimsel yaklaşımın, bilinçli deneyimi kendileri bilinçsiz olan altta yatan sinirsel süreçler cinsinden açıklamaktan başka bir seçeneği yoktur ve bu yöntem de her halükarda bilinci bir yanılsama olarak nitelenmekle sonuçlanmaktadır.

Çoklu-dünyalar Ontolojisi

Bu söylem tarzı, gerçeklikle aracısız temas kuramadığımızı², gerçekliği ancak araya giren bir dolayım üzerinden değişmiş/yorumlanmış haliyle bilebildiğimizi öne sürmektedir. Keza bu söylem tarzı, dünyayı bilmek bakımından daima içinde bulunduğumuz böyle bir durumu, dillendirdiği terimler, kavramlar itibarıyla, bir genel çerçeve olarak kullanılmaktadır. Konuşulan dilin grameri, kullanılan söylem tarzı daima böyle bir çerçeveyi anlam artalanı olarak varsaymaktadır.

Konunun ele alınışı ve tartışılmasında kolaylık sunması bakımından, bu genel çerçeveyi aşağıdaki gibi şematik olarak gösterme yoluna gideceğim:

Görüldüğü gibi bu şema, üç ana bileşen (Dünya, Beyin ve Benlik) ve bunlar arasındaki olası ilişkileri sembolleştirmektedir. Bu ilişkilerin mahiyeti ve etki yönü tartışmaya açık olmakla birlikte, başlangıçta bir peşin hüküm sergilemiş olmamak için şimdilik çift yönlü olabildiklerini varsayıyorum ve mahiyetleri konusunda bir saptama yapmıyorum. Zira bu hususlar benim burada asıl mesele olarak gördüğüm ve tartışmak istediğim konunun dışında kalmaktadır.

Modern bilimsel paradigmaya özgü söylem tarzı için bu şemadaki üç bileşenden ikisinin (Dünya ve Beyin) ontolojileri, mahiyetleri, aralarındaki ilişkiselliğin nedensel bir çerçeve içinde açıklanışı bir sorun oluşturmaz. Bunu söylerken, Dünya ve Beyni tanımlama ve açıklama işini tamamlanmış bir prosedür olarak gördüğümü değil, bu tanımlama ve açıklama işinin modern bilimsel paradigmanın rasyonelliği çerçevesinde sürdürülmeye elverişli olduğunu dile getirmek istiyorum.

Ancak diğer bileşen olan Benlik böyle değildir. Modern bilimsel paradigma için, böyle bir bileşenin şemaya dahil edilmesi büyük bir sorun oluşturur. Çünkü şu sorular gündeme gelmektedir: Bu 'benlik' denilen şeyin mahiyeti nedir? Ontolojisi ve dahil olduğu olası nedensel ilişkiler nasıl açıklanacaktır? Bu sorulara bir cevap vermek için kullanılacak herhangi bir prosedür, yani modern bilimsel paradigmanın rasyonelliği çerçevesi içinde kalan bir prosedürün mümkün olmadığı düşünülmektedir. Oysa daha önce belirttiğim gibi, modern bilimsel paradigmanın temsilcisi sayılan kişilerin konuşurken kullandıkları mantıksal gramer ve söylem tarzı, bu bileşenlerin üçünün de şemaya dâhil edildiğini göstermektedir.

Ben bu üçüncü bileşeni adlandırmak için burada 'benlik' terimini kullandım, ama ona zihin, bilinç ve belki ruh da denilebilirdi. Bu terimlerin ve bunlarla bağlantılı olası başka terimlerin işaret ettiği kavramların anlam haritaları, bu kavramların birbirleri ile olan aynılık ve ayrılık ilişkileri hiç kuşkusuz oldukça tartışmalıdır. 'Benlik' terimini bu tartışmalardan kaçınmak için bilhassa seçiyorum, çünkü konuştuğumuz dilin grameri bu terimi bize kaçınılmaz şekilde dayatmaktadır. 'Benlik' terimi ve işaret ettiği anlamların, topyekün anlam dünyamızda kökensel bir yer tuttuğunu ve 'benlik' terimini sadece dilin gramerine özgü yapısal bir özellikten ibaret saymanın, sağduyuya

² "Gerçeklikle aracısız temas kurmak" deyimimin aslında anlam bakımından sorunlu bir ifade tarzı olduğu konusuna daha sonra eğileceğim.

dayalı olağan günlük hayatın verileri ile çeliştiğini düşünüyorum. Bu yüzden şemada geçen ‘benlik’ terimini öncelikle bilinç kavramına işaret etmek için (çünkü ‘bilinç’ bilimsel literatürde artık oturmuş bir kullanıma sahiptir), ama bağlantılı diğer kavramlara bir göndermeyi de içerecek şekilde kullanıyorum.

Şimdi bu şemayla ilgili sorulacak ilk soru şudur: Şemadaki konumu bakımından Beyin nedir ve nerededir? Modern bilimsel paradigmaya göre beyin hiç kuşkusuz maddedir ve dünyanın bir parçasını oluşturmaktadır. Ama eğer beyin dünyanın bir parçasını oluşturuyorsa, onun şemada gösterildiği gibi Benlik ile Dünya arasına giren bir aracı/bir dolayım olduğunu söyleyemeyiz. Bu durumda Benlik, sadece Beyin ile etkileşim kuruyor olsa bile Dünya ile doğrudan temas halinde demektir ve Dünyayı (gerçekliği) dolaysız biçimde biliyor olduğunu söylememiz gerekir. Yani dolayımın/aracının olmadığı bir durumda değiştirme/yorumlama/çarpıtma olamayacağından, bir yanılsamadan bahsetmek imkânsız hale geliyor.

Empirist Görüş

Burada şöyle bir itiraz söz konusu olabilir: Beyin dar bir kanal gibidir. Beyin, Dünyanın bir parçasıdır, dolayısıyla Dünyanın bütünü değildir. Dolaysızlık, sadece Beyin ile Benlik arasında kurulabilen çok özel türden bir ilişkide gerçekleşir. Fenomenal-olanın (ki fenomenal-olan, aynı zamanda bilince ait olana işaret eder ve bilincin alanıdır), bir türlü doğal nedensel açıklamaya konu edilememesi dediğimiz o acayipliğini ve kendine özgünlüğünü (peculiarity) doğuran da bu dolaysız olduğunu söylediğimiz çok özel türden ilişkidir. Dünyanın Beyin dışında kalan kısmı ile böyle bir ilişkimiz yoktur ve bu yüzden Dünyanın geri kalanını bu dar kanalı kullanarak bilirim.³

Benliğin Dünya ile dolaysız bir temas içinde olduğu görüşü, bir kaynakta “naif gerçekçi doğal tutum” olarak adlandırılmakta ve hem bu görüş hem de bu görüşe getirilen yukarıda bahsettiğimiz itiraz şu şekilde betimlenmektedir:

... fenomenal bilinç gündelik sağduyumuzun dayandığı naif gerçekçi doğal tutumun en temel varsayımlarını sarsan şaşırtıcı bir kavram. Çünkü çalışmamızın şimdiki aşamasında fenomenal bilinci anlamamız önce şu tuhaf gerçeği kabul etmemizi gerektiriyor: *Biz dış dünyanın ta kendisini doğrudan ve olduğu gibi değil, sadece kendi bilincimizin içeriği olan fenomenler aracılığıyla temsili olarak algılıyoruz aslında.* Şimdi dış dünyayı inceleyin isterseniz; etrafa bakın, sesleri dinleyin, kendi vücudunuza dokunun; doğrudan yaşadığınız olan her şey bizzat gerçek dış dünya veya bedeniniz değil, bunların kendi fenomenal bilincinizdeki fenomenal temsilinden ibarettir. Tanışık olduğunuz uzam ve bedeniniz, görüntüler, renkler, sesler, kokular, sıcaklık ya da soğukluk hissi dış dünyaya ait özellikleri değil, kendi bilincinizin fenomenleridir. Öyleyse bu durumda (kendi bilinç içeriğimiz olan algısal fenomenlere neden olan) dış gerçekliğin ta kendisiyle fenomenal temsilinden dolayımın olmayan, doğrudan bir tanışıklığımız olamaz. (Tura, 2016: 32)

Burada yapılan ‘tanışık olduğumuz’ ve ‘tanışık olmadığımız’ özellikler ayrımı, aslında hepimize aşına gelecektir. Bu ayrım, modern empirist felsefenin kurucusu John Locke’un yaptığı birincil nitelikler (katılık, uzay, şekil, hareket) ve ikincil nitelikler (renkler, kokular, tatlar vb.) ayrımından başka bir şey değildir (Locke, 2000: 179, 181-182). Locke’a göre sadece birincil nitelikler gerçekten cisimlerde vardır, ikincil nitelikler ise gerçek bir varlığa sahip değildir. Locke, niteliklerin gerçek bir varlığa sahip olmamasını, cisimlerin bizde değişik duyumlar üretme gücü olarak açıklamaktadır (Locke, 2000: 184-185). Yukarıdaki alıntıda ‘tanışık olduğumuz özellikler’, Locke’taki ikincil niteliklere karşılık gelmekte ve bir temsil olmanın ötesinde bir gerçekliklerinin

³ Burada “kanalın neden dar olması gerekiyor?” sorusu akıllara gelebilir. Bunun sebebi, modern bilimsel paradigmaya ait izahlara göre, duyumların dünyanın çok sınırlı bir kısmını haritalayabildikleri iddiasıdır. Örneğin görme duyusu söz konusu olduğunda, modern bilimsel paradigmaya göre, gözle görülebilen ışık renklerinin, somut, fiziksel dünyaya has tüm elektromagnetik spektrumun çok dar/sınırlı bir bölümüne karşılık geldiğini hatırlamalıyız.

bulunmadığı ifade edilmektedir. Görüldüğü gibi, yanılısamacı tez bu empirist çerçevenin hemen her tarafına nüfuz etmiş durumdadır. O derece ki, bu empirist çerçeve yanılısama tezini içermediğinde kendisine mantıksal bir zemin bulamamaktadır. Dolayısıyla bu saptamalar, modern bilimsel paradigmanın kökenlerinin eski olduğunun, Descartes ve Locke gibi düşünürlerin bu paradigmanın kurucu babaları olarak görülebileceğinin ve insan bilinci üzerine yapılan modern bilimsel çalışmaların empirist çerçeve içinde iş gördüğünün kanıtıdır. Ama 17. yüzyıl ile günümüz arasındaki fark, Descartes ve Locke gibi düşünürler kendi felsefi yaklaşımlarında, şemada Benlik diye üçüncü bir bileşeni onaylarken, modern bilimsel paradigmanın böyle bir bileşeni reddetmesidir. Oysa şu üç şey bir arada mümkün değildir: empirist olmak, dolayısıyla yanılısama tezini benimsemek, ama şemadaki gibi Benlik diye üçüncü bir bileşeni reddetmek. Mümkün değildir, çünkü bu üçünü birlikte benimseyerek mantıksal açıdan tutarlı bir söylem geliştirilemez. Yine de, ben yukarıda betimlediğim, beynin dar bir kanal olduğu görüşünü, empirist görüş olarak adlandıracağım ve bununla, modern bilimsel paradigmanın sergilendiği eserlerdeki, insan bilincinin açıklanışına ilişkin sınırsız sayıdaki örneğe gönderme yapacağım.

Yukarıda kaldığımız noktadan devam edelim. Empirist görüşün, “Benlik, Dünyayı dolaysız biçimde biliyor olmalıdır” görüşüne bir itiraz olabileceğini belirtmiştik. Fakat bu itiraz durumu kurtarmaya yetmiyor. Neden Dünyanın bir parçası dolaysızca bilinebiliyorken geri kalanı böyle değildir? Bu soruya verilebilecek ikna edici bir cevap, modern bilimsel paradigmanın rasyonellik çerçevesi dışına çıkmadan, mümkün görünmüyor. Sebebi şu: Kabul edelim ki böyle bir ayırma, yani Beyin ile Dünyanın geri kalanı arasında biri dolaysız diğeri dolaylı bilinir diye yapılan ayırma, ontolojik farklılık doğuran kategorik bir ayırmadır. Böyle bir ayırma, Beyni Dünyanın bir parçası gibi görmemize artık izin vermez. Beyin, bu ayırmanın gereği olarak (şemadaki Dünya ve Benlik “dünyaları” yanında) üçüncü ayrı bir dünya olarak belirlenmiş oluyor. Çünkü yapılan ayırma, her birinin topyekün olarak birbirlerine göre tuttukları konuma dayanıyor.

Çoklu-dünyalar ontolojisine ilişkin bütün bu öne sürümleri biraz cüretkâr bulacak bazı zihinler şöyle itiraz edebilir: Ne Beyin ne de Benlik diye ayrı dünyalar yoktur. Tek bir dünya vardır o da duyularımızla haberdar olduğumuz somut, fiziksel dünyadır (doğal dünya). Zaten modern bilimsel paradigma, dünyanın nedensel olarak kapalı olduğunu, çünkü tüm nedenlerin ve bu nedenlerin tüm etkilerinin somut, fiziksel dünyaya ait nedenler ve etkiler olduklarını kabul etmektedir. Diğer bir deyimle, doğal nedensel açıklamalara konu edilen dünyanın tek dünya olduğu, bunun dışında başka bir dünya olmadığı (daha doğrusu bilinmeyeceği), çünkü başka bir dünyaya ilişkin oldukları öne sürülen sözde olguların doğal nedensel açıklamaya ya konu edilemeyeceği, bu durumda bu olgular hakkında rasyonel bir konuşmanın mümkün olamayacağı, veya bunlar doğal nedensel açıklamaya konu edilebiliyorsa, bu sözde başka dünyaya ilişkin olguların zaten doğal dünyanın bir parçası haline geleceği gibi bir mantıksal zemin söz konusudur. Dolayısıyla tek bir dünya vardır ve beyin de bu tek dünyanın bir parçası olarak Dünyayı bilir.

Fakat bu itiraz, ancak yanılısama tezinin terk edilmesi koşulu ile kabul edilebilir, yoksa çelişkiden kurtulmak mümkün değildir. Çünkü, maddesel olduğu için dünyanın bir parçası olan ve tam da bu yüzden dünyayla dolaysız teması olan beyin neden yanılısama üretsin? Ve böyle bir anlam çerçevesi içinde ‘yanılısama’ nedir? Anlamı nedir? Daha doğrusu, bir anlamı olabilir mi? Dünyayla dolaysız teması olan beynin kendi kendisini yanıltıyor olması tamamen saçmadır.⁴ Çünkü yanılısama, gerçeklikle dolaysız temasın olmaması halinde ancak mümkün olabilen bir durumdur. Ama modern bilimsel paradigmaya özgü söylem tarzı yanılısama tezinden asla vazgeçmemektedir.

⁴ Bu yaklaşımın özlü bir dillendirimini mesela şu ifadede buluruz: “beyin kendinde geçen bazı nöral (fiziko-kimyasal) faaliyetleri bilinç fenomeni (rüya) olarak algılamaktadır.” (Tura, 2016: 178). Yazar bu ifadede, bilincin ya da fenomenal-olanın bir yanılısama (rüya) olduğunu açıkça öne sürmüş oluyor. İçinde bu ifadenin geçtiği eserde, Benlik bileşenini işe katmayan bir materyalizm kuramı, yazarın kendi ifadesi ile “Kartezyen materyalizm” in bir çeşidini geliştirme hedefi güdüldüğü halde (bkz. s.183), sıra bu kuramın bir şekilde dillendirilmesine geldiğinde Benlik bileşenini işin içine katmak kaçınılmaz olmaktadır. Ve açıktır ki bunun sebebi, kendisinden bir türlü vazgeçilemeyen yanılısama tezidir.

Eğer beyin dünyanın bir parçasını oluşturuyorsa, yukarıdaki ilk itirazda dolaylılık-dolaysızlık bakımından dünya ile beyin arasında ortaya çıktığı iddia edilen farklılığın kaynağı ne beyin ne dünya olamaz. Daha önce belirttiğimiz gibi, böyle bir farklılık, dünya ve beynin ancak bir üçüncü bileşen karşısındaki konumlarından kaynaklanıyor olabilir. Dolayısıyla daha önce belirttiğimiz gibi, modern bilimsel paradigmanın sözcüsü konumundaki kişilerin konuya ilişkin konuşma biçimi (yani söylem tarzı) böyle çok-dünyalı bir ontolojiyi, örtük de olsa, öne sürmektedir. Yanılsama tezi, bu kişilerin söylemlerini, farkında olsalar da olmasalar da, mantıksal bakımdan tabiri caizse “zehirlenmektedir”.

Kartezyen Sahne Argümanı

Nedensel doğal dünyanın modern bilimsel paradigmaya özgü ontolojisini zedeleyen ve bir çoklu-dünya ontolojisine kaçınılmaz biçimde yol açan bu söylem tarzının sıkıntılarının farkında olan Daniel C. Dennett de böyle düşünmektedir, yani bu sıkıntıların Dünya ve Beynin üçüncü bir bileşen karşısındaki konumlarından kaynaklı olduğunu düşünmektedir ve stratejisini bu üçüncü bileşen olan Benliğin (yani bilincin) elenmesi üzerine oturtmuştur.

Dennett, “Ne zaman bir bilinçli zihinden bahsediliyorsa, hep bir bakış noktası/noktainazardan da (point of view) bahsedilir” demekte ve aynı şeylerin, evrende buldukları konuma göre farklı gözlemcilerle farklı görüldüğünü belirtmektedir (Dennett, 1991: 101-102). Dolayısıyla bu noktainazar dediğimiz şey adeta gözlemci ile birlikte hareket etmektedir. Fakat bu noktainazarın, gözlemcinin içindeki bir nokta/yer/bölge olarak daha kesin biçimde tam yerini saptamak istesek, böyle bir yer/bölge bulmak için bakacağımız tek yer elbette beyin olurdu. Ama Dennett’in belirttiği gibi, bu konuyla ilişkili bilimsel incelemelerin bir sonuç vereceğini düşünmek ve beyinde bu noktainazarın karşılık geldiği bir bölge bulunduğunu hayal etmek yanıltıcıdır.

Buradaki temel sorun, beyinde neyin bir “sınır çizgisi” yerini tutacağına karar verebilmektir (Dennett, 1991: 106). Örneğin şöyle bir deney tasavvur edin: Bir kişi, daha önce kendisine gösterilmiş belirli bir ışığı gördüğünde veya yine daha önce kendisine dinletilmiş belirli bir sesi işittiğinde önündeki bir düğmeye basacaktır. Sezgimiz bize, ışığı görme veya sesi işitme deneyiminin, fiziksel ortamdaki ışık veya ses dalgalarının duyu organına çarptığı an ile düğmeye basıldığı an arasındaki süre içinde gerçekleştiğini söyler. Ve bunun yeri de beyinde bir bölge, yani duyu organından gelen ile parmağa giden uyarılmış sinir yollarının kesiştiği bir bölge olmalıdır. Sanki, bu bölgenin tam olarak neresi olduğunu söyleyebilseydik, deneyimin de tam olarak hangi anda gerçekleştiğini söyleyebilirdik. İşte Dennett, beyinde böyle bir mahal/yer bulunduğunu savunan görüşe Kartezyen Materyalizm, her şeyin merkezi bir sahne gibi bir araya geldiği/getirildiği⁵ asıl olay yeri, yani deneyim sürecinin fenomenal yönünün vukuat yeri olan bu beyin bölgesine de Kartezyen Sahne demektedir (Dennett, 1991: 107).⁶

Bilinçli deneyimin beyinde nasıl konumlandığına ilişkin bir resim sunan Kartezyen Sahne metaforu, Dennett’a göre, düşüncenin kötü bir alışkanlığı, bilinç üzerine düşünürken bir türlü vazgeçemediğimiz kötü bir fikirdir. Çünkü insan bedenlerinin karıştığı olayları, olağan hayatın akışı içinde “daha gözlenmemiş” ve “henüz gözlenmiş” diye iki kategoriye ayırmak gerçekten

⁵ Neden “bir araya gelme/getirilme” den bahsedilmektedir? Kant’ın bu konuyla ilgili aşkınsal tamalgı (transcendental apperception) olarak adlandırılan görüşleri açıklayıcı olabilir. Kant’a göre, deneyimi mümkün kılan bir koşul olarak aşkınsal tamalgı, benlik ile dünyanın bir araya geldiği durumu belirtir. Aşkınsal tamalgı, bilincin farklı temel unsurlardan kalkarak kurulmasını ve birlikli, tutarlı bir hal almasını sağlar. Zira her türlü deneyim, bilinç içeriklerinin bir dizisidir ve bunların deneyimlenmiş olmalarının koşulu ise bilinç için bir birlik oluşturacak şekilde bir araya getirilmeleri ve bağlanmalarıdır.

⁶ Eserin Türkçe çevirisinde “Kartezyen Sahne” yerine “Kartezyen Tiyatro” kullanılmıştır (Dennett, 2017). Descartes için Kartezyen Sahnenin beyindeki yeri kozalaklı bezdir (pineal gland). Dennett, birçok kuramcının Kartezyen Sahne metaforu ile temsil edilen, böylesine kötü bir fikri açıkça reddettiklerini ama yine de hem sıradan insanların hem de bilim adamlarının bu tuzak-fikrin ağına düşmekten kaçamadıklarını belirtir (Dennett, 1991: 107).

mümkünse de, beyinde gerçekleşen mikro-boyutlu olaylara özgü çok kısa zaman aralıklarına inildiğinde olağanüstü bir karmaşa ile yüz yüze gelmekteyiz ve neyin önce neyin sonra geldiğine karar vermekle ilgili mantıksal zorluklar baş göstermektedir. Dennett, sinirbilimcilerin görme ve işitmenin “merkezi erişilebilir” (centrally available) hale geldiği anlardan bahsettiklerini belirtir, ama beyindeki hangi bölgenin neden deneyimin öncesi-sonrası sırasının belirleyicisi olduğu sorusunun bir cevabı yoktur (Dennett, 1991: 107-108).

Peki bütün bunlar burada sunulan genel çerçeve içinde ne anlama geliyor? Bir kere, Dennett’in modern bilimsel paradigmayı benimsemiş bir materyalist olduğunu hatırlamalıyız.⁷ Dolayısıyla şemadaki gibi bir Benlik bileşeninin varlığını kabul etmez. Kullandığı Kartezyen Sahne argümanının hedefi de, Benlik bileşeninin modern bilimsel paradigmanın rasyonellik çerçevesi içinde çözümlenmesinin aslında mümkün olmadığını göstermektir. Bu durumda, modern bilimsel paradigmayı benimsemiş bir materyalist için geriye tek seçenek kalıyor oda Benlik bileşeninin reddedilmesidir. Yani Dennett’in tezinin burada sunulan şematik genel çerçeve içindeki çevirisini şöyle yapabiliriz: Neden Benlik diye bir şey olamaz? Çünkü Beyin de Dünyanın bir parçasıdır, dolayısıyla Benliğin bu Beyinle ilişki kurabilmesi için ikinci bir Beyin gerekli olacaktır. Ve bu ikinci Beyin de genel çerçevenin mantığı gereği Dünyanın bir parçası olacak ve bu sefer bu ikinci Beyinle ilişki kurabilmek için üçüncü bir Beyin gerekli olacaktır. Özetle, Benlik bileşeninin şemaya dâhil edilmesi bir kısır döngüye yol açıyor. O halde dünyaya ait olmayan, Dünya ve Beyinden ayrı Benlik diye bir şey yoktur.

Dennett’in görüşleri, yanılısama tezine bir eleştiri gibi de yorumlanabilir. Daha önce gördüğümüz gibi, özellikle empirist görüş taraftarları bilince bir yanılısama gözüyle bakmaktadırlar. Benlik ve bu terimin ilişkili sayıldığı her türlü içerik, yani bilinç ve fenomenal-olan, bir yanılısamadan ibarettir. Oysa Kartezyen Sahne argümanı bilincin bir yanılısama olarak bile var olamayacağını ortaya koymaktadır, çünkü yanılısamının sonsuz bir geri gidişle sınırsızca tekrar ediyor olması gerekir. Zira Dennett’in temellendirmesini yaptığı üzere, eğer beyinde deneysel olarak saptanabilir bir “sınır çizgisi” yoksa, fenomenal-olan da somut, fiziksel-olana indirgenemiyor demektir. Bu durumda hala bilinçten bahsetmek için beyinde bilincin mahalli olan bir gizli odada ikamet eden bir küçükadam (homunculus) hayal etmek zorunda kalırız.⁸ “Kartezyen Sahne” deyimi de işte, bir film şeridi gibi akıp giden bilinç içerikleri ve ona tanık olan bir özneye bir arada işaret etmek için kullanılır. Yani bilinç, beyindeki doğal süreçler cinsinden nedensel olarak açıklanamıyorsa ve bir yanılısama ise, hala şemadaki gibi Benlik diye bir üçüncü bileşenin varlığı, örtük de olsa öne sürülüyor demektir. İşte Dennett da, bilinçli deneyimin bir yanılısama olduğunu söylemenin, böyle bir anlam çerçevesi içinde, Kartezyen Sahne argümanında resmedildiği gibi (örtük de olsa) tasavvur edildiği anlamına gelir, demek istemektedir. Oysa kendi beynimiz için bilinçli deneyimin açıklanmasını böyle tasavvur ediyorsak, aynı durum bu küçükadam için de söz konusu olmalıdır. Yani bu küçükadamın beyninde de bir Kartezyen Sahne ve bu sahneye bakan bir küçükadam bulunmalıdır ve bu durum sınırsızca tekrar etmelidir. Özetle, bilinç bir yanılısama ise, Kartezyen Sahne argümanına göre, bu yanılısamının sınırsızca geri giden bir şekilde tekrar etmesi gerekir ki bu da saçmadır.

⁷ Bununla ilgili Dennett’in ifadelerini özgün İngilizcesiyle vermeyi tercih ediyorum: “I will try to explain every puzzling feature of human consciousness within the framework contemporary physical science; at no point will I make an appeal to inexplicable or unknown forces, substances, or organic powers. ... I intend to see what can be done within the conservative limits of standard science” (Dennett, 1991: 40).

⁸ Küçükadam metaforu, bir bakıma Kartezyen Sahne metaforunun bir çeşitlemesidir ve fenomenal-olana ilişkin döngüsel açıklamalar sınıfına gönderme yapar. Buna göre, açıklanması istenen bir X fenomeni için sunulan izah yine X fenomenine dayanmaktadır. Mesela “gözlerden gelen sinirsel uyarılar nasıl oluyor da beyindeki görsel imgeleri oluşturuyor?” sorusuna, beyinde bu görsel imgeleri gören bir küçükadamın bulunduğu cevabı verilir. Dennett eserinde her iki metaforu da kullanır.

Bir Kartezyen Sahne Var mı, Yok mu?

Demek ki Kartezyen Sahne metaforu bağlamında sorun, yok sayılması gereken Benlik bileşeninin, yaygın bilimsel söylem tarzında, yanılsama tezi üzerinden örtülü olarak içerilmesidir. O halde Dennett'in yanılsama tezini ve buna dayalı söylem tarzını reddettiğini söyleyebilir miyiz? Burada ortaya konan çözümleme ışığında bunu söyleyebilmeliydik, ama Dennett sürpriz bir şekilde yanılsama tezini neredeyse hiçbir modifikasyona uğratmadan kullanmaktadır.⁹ 2003'te yaptığı bir konuşmada, görsel yanılsamalar alanından seçtiği bazı örnekler eşliğinde “bilinç yanılsaması”ndan (the illusion of consciousness) bahsetmektedir (Dennett, 2003). Ona göre, ortada bir Kartezyen Sahne bulunduğu dair sarsılmaz kanaat, bir dizi “bilişsel yanılsama”nın bir sonucudur. Benlik (self), içsel bir gözlemci veya beyinde cereyan eden her türlü faaliyete nezaret eden bir tür yönetici/patron değildir elbette; peki nedir öyleyse? Dennett Benliğin bir yanılsama olduğunu doğrudan söylemekte pek gönülsüz olduğu için, bunun işe yarar bir soyutlama, bir kuramcının kurgusu olduğunu söylemeyi tercih etmektedir (Dennett, 1991: 431). Açıkçası Dennett, eserinde neyi söylediğini ve neyi söylemediğini anlamayı iyice zorlaştıran bir anlatım tekniği benimsemiştir. Kartezyen Sahne metaforu bir argüman olarak neyi hedefliyor? Bilinci açıklayan bilim adamlarının bir yanılsamasını mı yoksa şemadaki Benliğin bir yanılsamasını mı betimliyor? Dennett'in eseri halüsinasyon tartışmaları ile dolu olmasına rağmen kullanılan anlatım tekniğinin bir sonucu olarak bu sorunun cevabı net değil. Bu sorunun cevabı ne olursa olsun, anlaşılabilir ortada bir yanılsama veya halüsinasyon vardır ve eserinde uzun uzun bunun mekanizmalarını anlatmaya girişir.

Kartezyen Sahne argümanı ilk başta, bilinci açıklamaya çalışan ve bilinç hakkında konuşan bilim adamları ve düşünürlerin durumunu betimleyen bir metafor olarak öne sürülmüş gibi durmaktadır ki bana kalırsa argümanın doğru olan anlaşılma biçimi de budur. Ama daha sonra Dennett bu metaforu, bilincin ve onun fenomenlerinin aslında birer halüsinasyon olduğunu gösteren bir kanıt olarak kullanma yoluna gitmektedir. Oysa argümanın birinci anlaşılma biçimine göre, yani bilinci açıklamaya çalışan ve bilinç hakkında konuşan bilim adamları ve düşünürlerin durumunu betimleyen bir metafor olarak görüldüğü durumda, Kartezyen Sahne diye bir şey yoktur. Eserinde verdiği sayısız örnekte, çeşitli algılama ve düşünme süreçleri boyunca beyindeki sinirsel etkinliğin nasıl gerçekleştiğini anlatır ve bu etkinliğin hiçbir durumda bir ayrımsama merkezi gözetiminde gerçekleşmediğini vurgular.

... ayrımsama zaten ayrımsanmış olan özelliğin Kartezyen Sahnedeki seyircinin kullanımına sunulmuş bir temsilinin bulunduğu sonucunu vermez, çünkü ortada bir Kartezyen Sahne yoktur (Dennett, 1991: 113).

Kartezyen düalizmi terk ettiğinizde, Kartezyen Sahnede sürmekte olduğu farzedilen gösteriyi gerçekten terk etmeniz gerekir, ve onunla birlikte seyirciyi de, zira beyinde ne gösteri ne de seyirci bulunmaz, ve onların aranacağı tek gerçek yer de beyindir (Dennett, 1991: 134)

Demek ki odaktaki konu beyin olduğunda ve bunun bir gereği olarak bilinç sorununa üçüncü şahıs perspektifi ile yaklaşıldığında, Kartezyen Sahne metaforu, bu perspektifi kullanan uzmanların (bilim adamları ve düşünürler) kullandıkları dilin/konuşma biçiminin yanlışlığına işaret eder. Ama argümanın ikinci anlaşılma biçiminde olduğu gibi, eğer bilinç içerikleri tanık olunan bir halüsinasyon ise, o zaman bir Kartezyen Sahne olmak zorundadır. Dennett seçtiği örnekleri anlatırken çok dikkatli bir dil kullanır ve bilinç içeriklerinin tanık olunan bir halüsinasyon olduklarını hiçbir yerde doğrudan ifade etmez. Dennett'in “Çoklu Taslaklar” olarak bilinen görüşünü özetlemek gerekirse, bizim algı veya düşünme olarak tarif ettiğimiz belli bir olayla beyinde farklı stratejiler içeren çeşitli sinirsel etkinlikler oluşturulduğu (bunlara taslaklar (drafts)

⁹ Dennett, fenomenal bilincin bir yanılsama olduğu görüşünü ‘yanılsamacılık’ (illusionism) olarak adlandıran Frankish tarafından, bu görüşün önde gelen güçlü savunucuları arasında gösterilmektedir (Frankish, 2017: 11). Dennett ise konuyla ilgili bir cevap mahiyetindeki kendi makalesinde yanılsamacılığı açıkça onaylamakta ve sahiplenmektedir: “far from being seen as an extreme alternative, illusionism as articulated by Frankish should be considered the front runner”. (Frankish, 2017: 81).

adını vermektedir), hepsi de bilinçsiz olan bu sinirsel etkinlikler arasında bir rekabet yaşandığı, organizmanın davranışını yönlendirmede hangi stratejinin öne çıkacağı ve hangilerinin etkisiz kalıp sönmüneceğinin duruma ve koşullara göre belirlendiği ileri sürülmektedir. Anlaşılabileceği gibi böylece, her bilinçli yaşantının açıklanışı için, yanılısama kavramını kullanmayan bir tasvir elde edilmiş oluyor. Fakat kullanılan bu dikkatli dile rağmen, Dennett'in algı ve deneyim için yaptığı açıklamaların, temelde yanılısama tezine dayandıklarını bazı örnekler ile göstermek istiyorum.

Örneğin bir yerde, rastgele noktali stereogramların derinliğinin yorumlanmasını, altta yatan sinirsel mekanizmaların “etkileri” olarak açıklamaktadır (Dennett, 2017: 136). Bu örnekte, rastgele noktalardan oluşan birbirinden birazcık farklı iki kareye, bunların görüntüleri birbirine geçecek şekilde belli bir mesafeden şaşı bakınca, üç-boyutlu yeni bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Dennett, burada gerçekleşen görsel deneyimin, her bir gözden gelen bilgileri toplayıp karşılaştıran beyindeki etkileyici bir editoryal süreç sayesinde ortaya çıktığını anlatmaktadır. Bana kalırsa, burada kullanılan anlatım tarzı, beyindeki sinirsel süreçlerin bir yanılısama ürettikleri veya bir yanılısama olarak algılandıklarını dile getiren söylem tarzından temelde bir farklılık arz etmiyor.

Diğer bir örnekte, bir odadaki stereo hoparlörlerden gelen müziği işiten dinleyicinin, şarkıcının sesini iki hoparlör arası orta noktadan geliyor gibi algılaması durumu üzerinde durulur (Dennett, 2017: 156-157). Şarkıcının sesi dinleyiciye o noktadan geliyor gibi görünür, yani sesin o noktaya yansıtılması söz konusudur. Ama buradaki duruma sesin kaynağının fiziksel uzaydaki bir noktaya yansıtılması olarak bakamayız, çünkü böyle yaparsak Kartezyen Sahne ile anlatılmak istenen türden bir hatanın içine düşeriz. O halde yansıtma nerede olmaktadır? Dennett'a göre fenomenal uzay içinde olmaktadır. Peki “fenomenal uzay nedir?” diye sorar kendisi. Buna verdiği cevap ise fenomenal uzayın kurgusal bir dünya olduğudur. Yani aslında var olmayan bir dünyayı varmış gibi değerlendiriyoruz ve sesin kaynağını bu var olmayan dünyanın içine konumlandırıyoruz. Açıkçası, bütün bu izahların yanılısama tezine dayanan söylem tarzından temelde ne gibi farklılık arz ettiğini görmek zordur.

Yine bir başka örnekte, gözdeki retina tabakasında optik sinirlerin göz yuvarından çıktığı yere denk gelen bölgede, ışığa duyarlı hücrelerin bulunmadığı kör noktadan bahsedilir (Dennett, 2017: 378). Görsel alanda, bu kör noktadan kaynaklı bir boşluk oluşması gerekirken böyle bir boşluğu normalde fark etmeyiz. Ancak özel durumlarda, mesela siyah bir lekenin kendisine değil ama yakınındaki bir yere belli bir mesafeden bir gözümüzü kapatarak baktığımızda leke görsel alandan kaybolmaktadır. Fakat burada bile söz konusu olan şey, kör noktanın fark edilmesidir, yoksa görsel alandaki bir boşluk hiçbir durumda deneyimlenmez. Peki neden görsel alanda bir boşluk görmeyiz? Dennett'a göre bunun sebebi, iki gözümüzün olması ve bir gözün diğerinin işini de yapmasıdır. Ama tek gözümüz kapalıyken de bir kör noktayı fark etmiyoruz. Neden? Dennett bu durumu, retinanın bu alanından gelen girdiyle uğraşmak için sinirsel bir mekanizmanın bulunmayışı ile açıklıyor. Ancak bütün bu açıklamalar ve izahların çarpıcı ve etkileyici olmaları için elden gelenin en iyisi yapıyor olsa da, sonuçta her tür deneyim, altta yatan mekanizmalar ve bunların sahte, yanıltıcı etkileri olarak açıklanmış oluyor. Yani yanılısama kavramı kaçınılmaz şekilde gündeme geliyor. Özetle, bir Kartezyen Sahnenin varlığını ileri sürmek zorunda kalıyoruz.

Dennett'in yaptığı gibi, bir yandan Kartezyen Sahnenin varlığı reddedilirken, diğer yandan yanılısamalara dayalı bir bilinç açıklaması ortaya koymak, bilinç ve bilinç içerikleri söz konusu olduğunda, yanılısamaların iki farklı düzeyinden bahsedilebileceğini düşündürmektedir. Bu durum, sinemadaki görsel efektleri andırmaktadır. Sinemanın kendisi bir yanılısamadır: kendileri hareketsiz olan görüntülerin, görmenin ayırt edemediği bir çabuklukla arka arkaya gösterilmesi ile oluşan ve insanların, nesnelere hareketliymiş gibi görülmelerini sağlayan bir yanılısama. Ama bir sinema sahnesi, günlük hayattan tanıdığımız olağan olaylardan ayrı görsel efektler içerebilir, mesela dinazorların insanları yediği bir sahne gibi. Demek ki görsel efektler, sinema olarak bilinen yanılısama üretme tekniğinin mümkün kıldığı ikinci düzey bir yanılısama olarak ortaya çıkmaktadır. İşte Kartezyen Sahne metaforunun burada sinema denilen yanılısama düzeyine, Dennett'in sinirsel mekanizmalara dayalı açıklamaya çalıştığı yanılısamaların ise sinemadaki görsel efektlerin temsil ettiği yanılısama düzeyine karşılık geldiği ileri sürülebilir. Bir bakıma bu analogi, Dennett'in içine

düştüğü çıkmazı daha iyi anlamamızı sağlıyor. Zira nasıl ki görsel efektler sinema olmadan mümkün olamıyorsa, Dennett'in sinirsel mekanizmalara dayalı açıklamasını sunduğu yanılsamalar da bir Kartezyen Sahne olmadan mümkün olamayacaklardır.

Nitekim Dennett da “kullanıcı yanılsaması”ndan bahsettiği bir örnekte Kartezyen Sahnenin varlığını itiraf eder gibi görünmektedir (Dennett, 2017: 364-365). Bu örnekte, bilgisayarların idare edilmesini kolaylaştırmak için geliştirilmiş grafik arayüzlerin nasıl bir işlev gördüğü üzerinde durulur. Bu grafik arayüzler üzerinden bizlere bilgisayar ekranında ikonlar, işaretçiler, dosyalar, klasörler vb. grafik temsiller gösterilir. Bilgisayarın içinde elbette bildiğimiz anlamda dosya veya klasörler yoktur, dolayısıyla bu grafik temsiller aslında bilgisayar içindeki mekanistik süreçlere soyut, metaforik bir biçimde karşılık gelirler. Ama bilgisayar faresini hareket ettirerek biz bunları sezgisel bir yolla idare etmekle bilgisayarı da etkin bir şekilde kontrol edebiliriz. İşte Dennett'a göre, içgözlemsel (introspective) dünyamızdaki¹⁰ öğeler de benzer bir işleve sahiptir; bunlar sinirsel etkinliklerin metaforik temsilleridir ve kendi kendini zihinsel olarak idare etmeyi kolaylaştıran, ama daha derinde yatan süreçler hakkında bir içgörü sunmayan yordamlardır. Bunun cazip bir benzetme olduğunu belirten Dennett'in şu ifadeleri aynı zamanda Kartezyen Sahnenin varlığını onaylayan bir itiraf niteliğindedir:

Fakat bu cazip benzetmeden yararlandığımızda, Sunum bir tarafta ve şovun Kullanıcı Takdiri diğer tarafta olmak üzere, ikisi arasındaki bariz farkı koruruz. Doğruca Kartezyen Tiyatroya geri döndük gibi görünüyor. Bu ayrım olmadan bir kullanıcı yanılsaması nasıl olabilirdi? (Dennett, 2017: 365).

Benlik Bir Yanılsama Olabilir mi?

Dennett kendi bilinç kuramını ortaya koyarken yanılsamacı yaklaşımını ilerleterek devam ettirir. Benlik konusunun ele alındığı bir kısımda şu görüşü dile getirir: Bir şeyin bana pembe renkli göründüğünü düşünmek (buna hükmetmek, bunun kararına varmak, buna yürekte inanmak) ile bir şeyin bana “gerçekten pembe renkli görünmesi” arasında bir fark bulunduğunu düşünürüz. Ama bir fark yoktur. Bir şeyin şöyle şöyle olduğuna hükmetme fenomeninden ayrı ve ona aşkın, o şeyin gerçekten öyle görünmesi diye bir ikinci fenomen yoktur (Dennett, 1991: 364).

Burada ortaya konan tartışmadan anladığımıza göre kendi bilinç kuramı, Kartezyen Sahnede sunulanları seyreden bir özne görüşünü çürütmüştür. Fakat bu durumda bile bir içsel konuşmanın faili olarak hala bir öznenen bahsedilmesi imkânı vardır. Bir Kartezyen Sahne olamayacağı gösterilmiştir, dolayısıyla bir fenomenal alan (renkler, tatlar, kokular) yoktur, ama fenomenlerin yokluğunun oluşturduğu karanlıkta oturan ve önsezilere (presentiments) sahip bir otoritenin (author), bir merkezi anlamlandırıcının (central meaner), yani Benlik anlamında bir bilincin olduğu yine de öne sürülebilir. Mesela “orada pembe renkli bir şey olduğu” fikrinin akla gelmesi böyle bir önsezidir, bir tür içsel konuşmadır ve kişinin kendisinin arkasında duran birisi varmış fikrinin uyanmasına sebep olur. Önseziler, Dennett'in karikatürleştirerek anlattığına göre, merkezi anlamlandırıcının kendi özel dilinde kendi kendine söylediği önermeleridir. Yani bir nevi düşünce dili veya içsel konuşma (mentalese). Dolayısıyla Dennett kendi kuramının fenomenal içerikleri elemiş olma gibi bir meziyete sahip olsa da, bir olasılık olarak ileri sürülebilen karanlıkta konuşan merkezi anlamlandırıcının ve düşünce dilinin de elenmesi gerektiğini belirtir. Bunu yapmak için, merkezi anlamlandırıcıya atfedilen tüm yargıları, beyin içinde zaman ve uzaya dağıtırız. Yani her ayımsama (discrimination) veya temyiz/sezme (discernment) veya içerik-sabitleme (content-fixation) edimi beyinde herhangi bir yerde gerçekleşmektedir ama bütün işi yapan bir Ayımsayıcı (Discerner) yoktur. Bir düşünce dili de yoktur, çünkü yargıların içeriği önermesel bir biçimde ifade

¹⁰ Frankish, yazısının bir yerinde Dennett'in kullanıcı yanılsamasının bir özetini sunarken bu ifadeyi kullanıyor: “The items that populate our introspective world have a similar status, Dennett suggests.” (Frankish, 2017: 20).

edilir olmak zorunda değildir. Bu, dilin kategorilerini, hatalı bir biçimde beynin faaliyetleri üzerine yansıtmaktır. Dennett vardığı sonucu şu ifadelerle dile getirir:

Yani önseziler (presentiments), ortada ne bir Fail ne de bir Konuşma olmaması dışında söz edimlerine benzerler. ... Ve böylece (beynin farklı yerlerinde ve farklı zamanlarda sürmekte olan sinirsel etkinlikler yoluyla, A.D.) heterofenomenolojik bir metin yaratılır. Bu metin yorumlandığında, iyicil/tehlikesiz bir yanılısama olan, ortada bir Otorite (Author) varmış yanılısaması oluşur (Dennett, 1991: 365).

Bütün bunlar bizim burada kullandığımız şematik-genel çerçeve açısından ne anlama geliyor? Öncelikle, iki şey arasındaki farkın dikkatlerden kaçmaması önem arz ediyor. Buraya kadar olan tartışmada Benlik, yanılısama tezi bağlamında, Dünya ile dolaysız bir temas kurmadığı için, her türlü bilinç içeriğinin (Dünyayı oluşturan şeylerin) Beyin denen dar kanaldan görünüşleri olduğunu belirtmiştik. Dolayısıyla burada “yanılısama” denen her şey Dünyaya aittir, Dünyanın şeyleridir. Ama elbette bunlar asıl şeyler değil, birer yanılısama olarak Dünyanın şeyleridir. Yani şimdiye kadar yanılısama denilenler, Dünyanın bir parçasını oluşturan şeylerdi. Şimdi ise Benliğin bir yanılısama olduğu söyleniyor. Dennett’in yukarıda verilen görüşlerinin farkı burada yatıyor. Konu üzerine olan daha önceki tartışmada modern bilimsel paradigma sözcülerinin, Benlik diye bir şeyin olmadığını peşinen varsaydıklarını ama Benliği bir yanılısama olarak gördüklerini değil, kullandıkları söylem tarzından ötürü Benlik bileşeninin onlar tarafından tekrar işe dahil edildiği gibisinden bir hatanın içine düştüklerini belirtmiştim. Daha önce, Dünyanın bir parçasını oluşturduğu için Dünya ile dolaysız teması olan Beyin neden yanılısama üretsin diye sormuştum. Fakat orada yanılısama derken, Dünyaya ilişkin yanılısamaları kastediyordum. Burada ise, Dünya ile dolaysız teması olan Beynin bir Benlik yanılısaması ürettiği iddiası var. Yani burada yine Benlik diye bir şey olmadığı kabul ediliyor ve Dünya ile dolaysız teması olan Beynin bu sefer bir Benlik yanılısaması ürettiği öne sürülüyor. Daha önce Beynin kendi kendisini Dünya hakkında yanıltıyor olması saçmadır demiştik, bu sefer ise Beynin kendi kendisini, kendisi hakkında yanıltıyor olduğu sonucu çıkar ki durum iyice saçma hale geliyor. Benliğin bir yanılısama olduğunu öne sürmek ve bu öne sürümü içeren bir söylem tarzı, böyle bir yanılısamanın öznesi olması icap eden ikinci bir üst-Benliği, gizli veya açık bir biçimde öne sürmek demektir. Bu bağlamda hep içine düşülen bir mantıksal hata türünden bahsedebiliriz. Ortada bir yanılısama varsa, bu yanılısamanın muhatabı olması gereken bir öznenin varlığını bize mantık dayatıyor ve bu mantığı terk ettiğinizde her türlü anlamlı konuşmanın imkânını da ortadan kaldırmış olursunuz. Nagel de Dennett’in görüşlerini eleştirirken bu hususu dile getirir:

Nasıl olur da bilinç bir yanılısama olabilir diye çok haklı bir soru sorabilirsiniz, zira yanılısamanın kendisi bilinçli bir deneyimdir – yani gerçekliğe karşılık gelmeyen bir görünüştür (Nagel, 2017).

Yani bilincin bir yanılısama olarak varlığını yadsıyan söylem tarzı, aynı zamanda bilincin varlığını peşinen onaylamış oluyor.

Fenomenal Dünya

Yanılısama tezine getirilen bu eleştirileri, bazı tespitler yaparak tamamlamak istiyorum. Benlik/bilinç bir açıklamaya konu edildiğinde neden her şey bir yanılısama olmak zorunda? Özellikle benlik/bilinç ile ilgili her şey bir yanılısama olacak, yani hakiki olmayacak, ama ‘benlik’ ve ‘bilinç’ terimleri her türlü konuşma ve söylem tarzında kullanılmaya devam edecek. Doğrusu böyle olumsuz bir mantıksal konumu (veya mantıksız mı demeli?) kabul etmek zorunda olmadığımızı düşünüyorum. Bilhassa bilinç konusundaki bilimsel düşüncüyü böyle bir mantıksızlık üzerine inşa etmek kabul edilebilir bir şey midir? Yanılısama tezine dayanan bilinç kuramları birer açıklama mıdır? Bilincin bir yanılısama olduğu söylendiğinde açıklanmış mı oluyor ve bu ikna edici midir? Yanılısama tezinin taraftarları adeta ikna olmamızı değil, her şeyin bir yanılısama olduğuna kendimizi inandırmamızı istiyor görünüyorlar. Çünkü bütün zenginliği, doluluğu, çeşitliliği ve

farklı boyutlardaki derinliği ile bilinçli deneyim, eğer sadece bir yanılsama ise, geriye ‘hakikat’ denmeye değer olan ne kalabilir?

Yanılsama tezinin başlangıcının, Descartes ve Locke gibi düşünürlerin kurucusu oldukları deneycilikte (empirizm) bulunduğunu belirtmiştik. Bu iki düşünürün de onayladığı, empirizmin en temel ilkesi, birincil niteliklerin cisimlerin kendilerinde bulunduğu ama ikincil niteliklerin cisimlerin kendilerinde bulunmadığı görüşüdür. Oysa bu ilkedan, demek ki cisimlerin bizzat kendilerini biliyoruz ve onlara dolaysız tanıklık ediyoruz anlamı mantıksal olarak çıkar. Çünkü bir şeyde hangi niteliğin bulunup hangi niteliğin bulunmadığı, sadece ve sadece tanıklık ile temellendirilebilir. Oysa empirizm, cisimler hakkında sadece duyular sayesinde (yani dolaylı yoldan) haberdar olabileceğimizi savunan görüş olduğu için, bu felsefe anlayışının tam kökeninde çelişkili bir tutumun bulunduğu bariz hale geliyor. Dolaylılık-dolaysızlık terimlerine dayalı söylem tarzı, işte bu yüzden “gerçeklikle aracılaşma temas kurmak” gibi anlam bakımından sorunlu ifadelere yol açıyor. Bu ifade, sorunlu bir düşünüş biçiminin sembolü olarak görülebilir. Çünkü “aracılaşma temas kurmak” deyimini, gerçekliği peşinen ‘uzağa’ koymayı, araya bir ‘mesafe’ sokmayı kaçınılmaz kılıyor. Oysa bu ‘mesafe’ nedir? Gerçekliğin bir parçası olamaz, zira kullanılan dilin örtük içerimlerine göre gerçeklikle aramıza girmektedir. Yine, bu temas ilişkisinin taraflarından biri olarak benliğin/bilincin de gerçekliğin bir parçası olamayacağını söylemeye bile gerek yok. Bütün bunlar, “gerçekliğin tek ve tam olması” şeklindeki vazgeçilmez ilke ile çelişirler.

Bütün bu tespitleri yaparken yanılsama diye bir şeyin olmadığını demek istemiyorum ve yanılsamanın anlamı üzerinde ayrıca düşünmek gerektiğini savunuyorum. Evet, yanılsamalar günlük hayatımızın bir parçasını oluşturmaları anlamında gerçektir, onlar hayatımızın her yerinde daima karşımıza çıkarlar. Ama yanılsamaların gerçek olduklarını belirtmekle, mesela bir kaynaktan belirtildiği gibi, bilincin gerçek bir yanılsama olduğunu söylemekle, sorun halledilmiş olmuyor (Alıcı, 2014). Çünkü yanılsamacı söylem tarzı, bagajında daima şemada gösterilen Benlik gibi bir üçüncü bileşeni taşıyor. Ve bu şema aslında bu söylem tarzının mantıksal yapısını yansıttığı için, modern bilimsel paradigmanın bir yandan çoklu-dünyalar ontolojisini dışlaması, diğer yandan yanılsamacı söylem tarzını kullanmaya devam etmesi, ortaya bir mantıksal çelişki çıkarmaktadır. Demek ki sorun, yanılsamalar için sinirsel mekanizmalara dayalı nedensel açıklamalar geliştirmek değil, sözü edilen bu mantıksal zorlukların nasıl giderileceğini gösterebilmektir.

Şayet bilincin içerikleri, bütün bütün birer yanılsama ise, bilinç ile dünya arasında sistemli bir ilişkisellik anlamında bilimsel bir kuram peşinde koşmak saçmadır. Çünkü böyle bir ilişkiselliğin bir tarafında gerçekliği oluşturan gerçek entiteler, diğer tarafında ise gerçek olmayan yanılsamalar olmak durumundadır. Oysa her bilimsel kuram gerçekliğe ilişkin olmak iddiasındadır ve bu yüzden herhangi bir ilişkiden bahsedilen her bilimsel kuramda, ilişkinin uçlarını oluşturan entiteler/öğeler gerçektir, birer yanılsama değildir. Eğer bu hususa itiraz edilir de, bilinç-dünya ilişkiselliğinde, ilişkiyi oluşturan uçlardan birinin gerçek diğerinin yanılsama olduğu öne sürülür ise, o zaman bize “ortada bir ilişki yok” demek düşer. Çünkü yanılsama, öyle zannedilen şeyin gerçek olmamasıdır. Bu ikilemden kurtulmak için yanılsamanın, gerçek entiteler arası ilişkilerden doğan ya da onlara eşlik eden şeyler olduklarını söylemek ise, yine bizi fiziksel dünyanın dışına götüren ontolojilere kapı açar. Nagel de modern bilimsel paradigmanın içine düştüğü bu çıkmazı şöyle betimliyor:

Fiziksel bilimlerin onyedinci yüzyıldan bu yana olan göz kamaştırıcı gelişmesi, zihinsel olanın inceleme alanlarından hariç tutulması ile mümkün olabilmektedir. Gerçekliğin, fiziğin açıklayabildiğinden daha fazlası olduğunu söylemek gizemcilik değildir: her şeyi kuşatan bir kurama hiçbir şekilde yaklaşmadığımızı, ve fiziğin açıklamak için tasarlandığı olgulardan temelden farklı bir türden olgulara kendini uyduracak şekilde, bilimin genişlemek zorunda kalacağına itiraz etmektir (Nagel, 2017).

Benlik veya bilincin şemada gösterildiği gibi dünyanın dışında oldukları, dünyanın “dışında” bir yerdeki konumlarından dünya ile ilişkiye girdikleri bence de elbette kabul edilemezdir. Çünkü “dünyanın dışı” ifadesi felsefi açıdan ama özellikle de bilimsel açıdan sorunludur. Bilhassa “dünya” ile gerçekliğin kendisini kastettiğimiz durumlarda bu böyledir, çünkü bu, daha önce

belirttiğim vazgeçilmez “gerçekliğin tek ve tam olması” ilkesi ile çelişir. Dolayısıyla bilinç sorunu, bu ister bir felsefi sorun, ister bir bilimsel sorun olarak algılsın, pek çok düşünürün de onayladığı gibi bir ontolojik sorundur. Ve bu soruna getirilecek çözüm, benliğin/bilincin dünyaya ait, yani dünyasal olmasını gerektiren bir çözüm olmak zorundadır. Ben bu tarz bir çözümün henüz bitmiş haliyle değilse de, bu tarz bir çözümün başlangıçlarının “zihnin bedenselliği” yaklaşımında bulunduğunu düşünüyorum.¹¹ Bu tespitler ışığında, Benliğin dünyasal olmasını şart koşan bir çözüm, Dünyanın, modern bilimsel paradigmanın varsaydığı gibi özünde fiziksel karakterde değil, özünde fenomenal karakterde olduğunu kabul etmeyi gerektiriyor. Unutmayalım ki fiziksel dünya imgesi, belli tarihsel- kültürel koşullara özgü bilimsel aklın bir kurgusudur ve bu yüzden türevseldir. Bilimsel açıklamalar bir fiziksel dünya içinde iş görüyor, ama bu fiziksel dünyanın, içinde var olduğumuz somut dünya olduğunu iddia etmek, adı üzerinde sadece bir iddiadır. Ve böyle bir iddianın varlık zemini yine fenomenal dünyadır. Bu yüzden fenomenal dünyanın yegâne gerçeklik olduğunu söylemeye yetili olmasak da, fiziksel dünyaya göre daha temel olduğunu söylemeye hakkımız bulunduğunu düşünüyorum.

KAYNAKÇA

Alıcı, Tevfik. (2014), *Gerçek Bir Yanılsama: Bilinç*, Metis, İstanbul.

Dennett, Daniel C. (1991), *Consciousness Explained*, Black Bay Books, NewYork.

Dennett, Daniel C. (2017), *Bilinç Açıklanıyor*, Alfa, İstanbul.

Dennett, Daniel C. (2003), “The Illusion of Consciousness”, TED 2003, https://www.ted.com/talks/dan_dennett_on_our_consciousness

Frankish, Keith (ed.). (2017), *Illusionism as a Theory of Consciousness*, 2017 digital verison converted and published by Andrews UK Limited.

Locke, John. (2000), *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Öteki Yayınevi, Ankara.

Nagel, Thomas. (2017), “Is Consciousness an Illusion?”, The Newyork Review of Books, March 9, 2017 Issue. <https://www.nybooks.com/articles/2017/03/09/is-consciousness-an-illusion-dennett-evolution/>

Seth, Anil. (2017), “Your brain hallucinates your conscious reality”, TED 2017, https://www.ted.com/talks/anil_seth_how_your_brain_hallucinates_your_conscious_reality/transcript

Tura, Saffet Murat. (2016), *Histerik Bilinç*, Metis, İstanbul.

Tura, Saffet Murat. (2018), *Zor Problem: Bilinç*, Metis, İstanbul.

¹¹ Bu yaklaşımın felsefi kaynakları Fransız düşünür Maurice Merleau-Ponty'nin şu eserleridir: *La structure du comportement* (1942), *Phénoménologie de la perception* (1945), *Le visible et l'invisible* (1964).